

Лекція III. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Джерельна база історії козацтва є деформованою, вона дійшла до нашого часу з великими втратами. Збереглися переважно джерела іноземного походження, створені особами чи установами, які здебільшого були вороже налаштованими щодо козацтва. Архів Старої Січі знищений; його незначні рештки (головним чином дипломатичне листування) розпорошені по архівосховищах Росії (Москва, Петербург), Польщі (Варшава, Краків), Туреччини (Стамбул), Швеції (Стокгольм) тощо. Кращою є ситуація з архівом Коша Нової Запорозької Січі, хоча його документація стосується періоду кінця XVII – XVIII ст., переважно 1734–1775.

Головним типом джерел з історії українського козацтва є письмові, котрі поділяються на два види – документальні і наративні, або ж розповідні.

1. Актіві документи

Документи й матеріали, що утворилися внаслідок функціонування органів влади Гетьманщини, – це передовсім тексти мирних договорів, у яких йшлося про Запорозьку Січ (польсько-турецькі мирні договори 1617, 1621, 1623, 1640 та ін.; Андрусівський мир 1667, «Вічний мир» 1686). Сюди ж можна віднести і різноманітні документи дипломатичного характеру (посольські донесення, «статейні списки» московських дипломатів, особливо посольств на Січ, дипломатичне листування, матеріали, що стосуються прийому запорозьких посольств). У «Донських справах», що зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві, є чимало даних про взаємовідносини між Військом Донським та Військом Запорозьким у XVI – XVII ст. У сотнях томів архіву Великого князівства Литовського («Литовської метрики») міститься ряд важливих даних, що стосуються історії козацтва XVI – XVII ст. Взагалі документи судово-адміністративних і фінансових органів сусідніх держав як джерела до історії козацтва вивчалися явно недостатньо. Тим часом тут є значні потенційні можливості, зокрема чимало даних про втечі української людності на Січ, національно-визвольну боротьбу українського народу в XV – XVIII ст., про переселення козаків на Слобожанщину, про втечі колишніх запорожців за Дунай і на Кубань. Інвентарі й люстрації, що проводилися в Речі Посполитій, особливо в Київському воєводстві, дозволяють встановити місця козацьких *уходів*, починаючи з 1550; вони є цінним джерелом з історії реєстрового козацтва.

Проміжне місце між документальними і наративними джерелами займають епістолярії. Крім власне січового листування, важливим джерелом до історії козацтва є кореспонденція гетьманів України (в першу чергу І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика), королів Речі Посполитої (Стефана Баторія, Сигізмунда III, Яна III Собеського та інших), російських царів (Петра I, Катерини II), кримських ханів (Мухамед-Гірея III, Іслам-Гірея III, Мухамед-Гірея IV). Значний комплекс даних щодо козацтва міститься у листах коронних гетьманів (С. Жолкевського, Я. Замойського, С. Конєцпольського), папських нунціїв, італійських дипломатів (Ф. і Д. Руджієрі, А. і Є. Ліппомано).

З численних колись документів П. Конашевича (Сагайдачного) збереглося всього 4, Я. Нероди (Бородавки) – 2, С. Кішки – 7. Лише документація І. Сірка складає певний виняток (понад 40), причому це листи, писані ним до гетьманів України, російських царів, кримських ханів. Документація Б. Хмельницького складає понад 500 універсалів та листів. У невеликій кількості збереглися інструкції, дані Кошем його послам на сейми Речі Посполитої, до російських царів, тексти мирних переговорів та угод, укладених Січчю з іншими державами, наприклад «Ординація Війська Запорозького реєстрового» 1638, козацько-татарський договір 1625. У козацькому середовищі склалися і реєстри Війська Запорозького, котрі затверджувалися королем і сеймом Речі Посполитої.

2. Архів Коша Війська Запорізького

– це комплекс джерел, що утворився внаслідок діяльності Коша Нової Запорозької Січі і особливо Військової канцелярії Війська Запорозького Низового.

Після ліквідації Січі (1775) її архів було конфісковано російською владою. Частину цього архіву було вивезено до Петербурга, де вона, за деякими даними, і нині зберігається, хоча точно невідомо, в якій саме архівній установі. Іншу частину архіву було вивезено до фортеці Св. Єлизавети (Єлисаветград), згодом до Катеринослава, а в 40-х рр. XIX ст. – до Одеси. Тут його вперше активно використав А. О. Скальковський: після його смерті й інші дослідники дістали доступ до цього зібрання, були надруковані окремі документи. У 1931 архів було перевезено до Харкова, потім до Златоуста, нарешті (з 1944), він склав фонд № 229 Центрального державного історичного архіву України у Києві (365 справ, які охоплюють 1713–76, а почасти і більш ранній час). В радянський період було здійснено кілька спроб видати даний джерельний комплекс, але через штучні заборони вдалося видрукувати лише опис фонду (1931). Тільки в наші дні почала здійснюватися суцільна публікація справ фонду 229.

Архів Коша Нової Запорозької Січі є унікальним зібранням джерел з історії запорозького козацтва, різноманітних за формою, походженням, тематикою, інформаційними можливостями. Це насамперед внутрішня документація Коша: універсали, накази, листи, переписи населення і майна, реєстри шкод, заподіяних пошестями чи ординськими наскоками, тощо. Чимало джерел стосується листування Коша з Гетьманщиною, є тут чимало документів, що вийшли з-під пера керівників Гетьманщини (гетьмани І. Мазепа, П. Орлик, Д. Апостол, К. Розумовський, полковники, генеральна старшина).

Крім документів українського походження, є документи російські (імператорські укази та грамоти, накази й розпорядження, ордери командування російських військ, Сенату, Синоду), польські, турецькі й кримсько-татарські.

Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229) дозволяють всебічно висвітлити історію Нової Січі, її устрій, функціонування органів влади, особливості її військового ладу та військового мистецтва, принципи комплектування Війська Запорозького, нарешті, біографії багатьох запорожців, особливо з-поміж старшини. Вони дозволяють також простежити хід заселення та освоєння запорожцями Південної України, заснування ними хуторів, сіл і міст, спорудження православних храмів. Ці матеріали проливають світло на динаміку зростання чисельності міст і сіл, походження топонімів, систему господарювання на землях Січі, лісокористування, природоохоронні заходи Коша. Є чимало даних про участь запорожців у національно-визвольних рухах українського народу, насамперед у гайдамацькому, боротьбу Коша проти колоніальної політики Російської імперії, втечі кріпаків на Січ тощо. Дуже багато джерел стосуються прикордонних конфліктів, взаємовідносин із сусідніми державами, дипломатичних відносин, діяльності розвідки і особливо ролі запорожців у російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774. Матеріали А. К. Н. З. С. є надзвичайно цінним джерелом з історії всієї Східної та Південної-Східної Європи.

3. Нарративні джерела

Нарративні джерела можна поділити на три головні категорії: 1) історико-публіцистичні твори; 2) мемуари (щоденники і спогади); 3) літописи та хроніки. До перших слід віднести насамперед твори української літератури XVI – XVIII ст. Вони небагаті фактажем, зате в них зафіксоване ставлення українських церковних і культурних діячів до

козацтва та його керівників. Як приклад можна назвати вірш К. Саковича, викладача Києво-Могилянської академії, присвячений смерті П. Сагайдачного (1622). Тут наводиться також і єдине тогочасне зображення гетьмана. Далі йдуть історико-публіцистичні трактати. З українських зберігся лише один – («Пересторога України», 1672), писаний колишнім київським полковником В. Дворецьким або кимось із його оточення. Значно повніше представлено аналогічні трактати, створені у Речі Посполитій у XVII ст. Серед їхніх творців був і українець, польський дипломат А. Кисіль, особи, близькі до князя Яреми Вишневецького. В цих творах аналізувалися причини Визвольної війни українського народу середини XVII ст., роль козацтва у цій війні, шляхи виходу з кризи у польсько-українських відносинах, розглядалися питання походження козацтва, шляхи розв'язання козацької проблеми, передавалися важливі деталі стосовно устрою Війська Запорозького, ментальності запорожців. Тут, між іншим, висловлювалася думка про черкеське походження козаків – і тут же аргументовано спростовувалася. Окрему значну групу творять «летючі листки», газети, як рукописні, так і друковані. Досить сказати, що тільки збережені комплекти старонімецької преси нараховують понад 1000 томів, – і майже у кожному з них є дані про українське козацтво, його роль у Тридцятилітній війні, Хотинській війні 1621, обороні Відня 1683. Італійські друковані брошури Т. Марнавізіо були присвячені також повстанням невільників-гребців на турецьких галерах у Середземному морі (1627 і 1643), в яких важливу роль відіграли колишні запорожці.

Серед щоденників на чільному місці знаходиться твір Е. Лясоти, посла австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга на Січ для укладення військового союзу проти Османської імперії. Лясота прибув на Базавлуцьку Січ у 1594, успішно виконав свою місію і описав Січ. Зокрема, він першим з іноземних авторів вжив слова «Січ», «Кіш», першим описав козацьку раду на Січі. Дуже цінним є фундаментальний твір Павла Алепського, який супроводжував свого батька – антіохійського патріарха Макарія в його подорожі на Україну (у 1654 і 1656) і детально описав «країну козаків», не приховуючи своєї глибокої пошани і симпатії до козаків. Серед численних польських авторів варто вказати на твори В. Мясківського, А. С. Радзивілла, С. Окозького. Перший з них був послом до Туреччини і в ході переговорів чимало уваги приділив запорожцям, їхнім морським походам, підкреслив, що козаки з'явилися у Північному Причорномор'ї ще до турків, навіть до того, як турки висадилися на Балканах (отже, у 14 ст.) С. Маскевич описав Кодак, збудований у 1635, пороги, довколишній степ, похід Я. Вишневецького у пониззя Дніпра у 1647. Радзивілл і Окозький зосередилися на подіях польсько-українських війн XVII ст. Цій самій тематиці присвячені численні табірні щоденники, що велися при штабах польського військового командування. Тільки битвам 1648–1651 присвячено понад 20 таких джерел.

Серед мемуарів чільне місце займає твір колишнього запорожця Микити Коржа, який описав зсередини Січ, запорозькі звичаї і традиції. У цьому ж ряді стоїть і твір українського православного ченця Луки Яценка-Зеленського, що побував на Новій Січі двічі і описав козацьку раду, повсякденне життя запорожців, їхню ментальність, церковний устрій. Дуже цінним є твір французького інженера Гійома де Боплана, який 17 років (1630–1647) прожив в Україні. Боплан описав особливості військового мистецтва запорожців і ординців, морські походи козаків, славетну «чайку», подав історико-топографічний опис запорозьких земель, створив прекрасну карту із зображеннями козаків. Цей твір був дуже популярним, на нього спирався, зокрема, П'єр Шевальє.

4. Літописи і хроніки

Літописи і хроніки є значним, різноманітним і недостатньо дослідженим різновидом писемних джерел. Слід вказати насамперед на існування «традиційного літопису», котрий

не зберігся, але частини якого увійшли до низки українських пам'яток XVII – XVIII ст. Тут є дані щодо перших гетьманів Війська Запорозького, якими традиційно вважають Предслава Лянцкорнського (1506), Венжика Хмельницького, Остафія Дашкевича. Один з перших узагальнюючих літописів з історії України, а саме Густинський літопис, створений на поч. XVII ст. З. Копистенським, мав поміж трьох його завершальних повістей розповідь про початок запорозького козацтва. Копистенський торкнувся історії козацтва і в своїй «Палінодії». Про козаків розповідали й інші українські письменники-полемісти, насамперед Йов Борецький, Андрій Мужилівський, які залишили також цікаві листи зі свідченнями про події під час підготовки запорожців до нових походів після Хотинської війни 1621.

Важливе значення мають т. зв. козацькі літописи. Це умовна назва групи українських літописів, яка усталася ще у 18 ст. Тоді під терміном «козацький» розуміли «український», але дослідники 19–20 ст. звузили його до суто соціального. До козацьких літописів відносять зазвичай три класичні пам'ятки української історіографії – літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка, однак є підстави розширити їх число.

Першим козацьким літописом був т. зв. «Традиційний літопис», котрий висвітлював на своїх сторінках історію козацтва від 1506 або 1516 (похід козацького гетьмана П. Лянцкоронського проти ординців) і головну увагу приділяв національно-визвольним повстанням кінця XVI – першої половини XVII ст. Цей літопис зберігся лише у складі пам'яток пізнішої доби.

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. спричинилася до появи ряду історичних творів, у т. ч. і козацьких літописів, серед яких вирізняється «Уманський літопис» (зберігся частково у складі хроніки Ф. Сафоновича та літопису Самовидця), де висвітлювалися події 1648–1672.

Першим повноцінно збереженим козацьким літописом є «Літописець» (1673) Василя Дворецького, колишнього київського полковника. Поклавши в основу свого твору третю частину «Кройніки» Ф. Сафоновича, Дворецький скоротив її дані щодо польської історії і, навпаки, розширив свідчення з української історії, активно використавши усні джерела і власні спогади про події часів Визвольної війни та Руїни.

На поч. 18 ст. були створені головні твори з групи К. л., які у свою чергу справили надзвичайно потужний вплив на українську історіографію 18 – поч. 19 ст. Так, на підставі літопису Г. Граб'янки було створено «Короткий опис Малоросії», котрий у свою чергу вплинув на ряд інших пам'яток («літописці» Г. Покаса, І. Ананієвича, С. Дівовича та ін.) Численні копіїсти та редактори вміщували козацькі літописи в історичні збірники, в яких подавали тексти гетьманських статей, договорів з Російською імперією та Річчю Посполитою, імператорські та королівські грамоти, що стосувалися козацтва, тощо.

Характерною особливістю козацьких літописів було те, що їх творцями виступають представники козацького стану, причому не тільки з числа старшини, а й нижчих верств, які мали добру освіту, знали іноземні мови, мали доступ до архівів, бібліотек. Вони значно збагатили джерельну базу літописів, критичніше ставилися до використаних джерел і ґрунтовніше осмислювали історичний процес, ніж їхні попередники. Власне, термін «літописи» вже не зовсім відповідає жанрові, в якому вони працювали. Їхні твори поєднують у собі риси літопису, історичної повісті, щоденників, мемуарів тощо, розраховані на широке коло читачів, несуть у собі потужний публіцистичний заряд. У своїй більшості козацькі літописи писані мовою, близькою до тогочасної української народної мови.

Рисою, яка об'єднує авторів козацьких літописів, є палкий патріотизм, зацікавленість історією української козацької державності, самостійницькі або принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва та очолюваної ним національно-визвольної боротьби українського народу в XVI – XVIII ст. Їх вирізняє також світський

характер. Головна увага в козацьких літописах приділяється воєнно-політичним подіям історії України, хоча вони є православними віруючими і засуджують політику дискримінації Української Православної Церкви, яка проводилася насамперед Річчю Посполитою. Водночас автори козацьких літописів нерідко розходилися в оцінці того чи того політичного чи державного діяча України (насамперед це стосувалося гетьманів), тієї чи тієї події, – а це дає досить цікавий матеріал для вивчення картини ідеологічної боротьби у XVIII ст.

Дуже сильним був вплив козацьких літописів не тільки на українську історіографію, а й усю українську культуру XVIII – XX ст. Це виявилось, зокрема, у впливі літопису С. Величка на творчість Т. Г. Шевченка, літопису Самовидця – на творчість П. Куліша, літопису Г. Граб'янки – на твори М. І. Костомарова.

Про українське козацтво свідчать також білоруські, молдовські (М. Костин, Г. Уреке), кримськотатарські (Мехмед Ганджі Селай з Криму), турецькі (Наїма) і польські літописці та хроністи. Це передовсім Мартин та Йоахим Бельські, які у другій половині XVI ст. створили «Хроніку Польщі» та «Продовження хроніки Польщі». Тут вони подали першу достовірну згадку про запорозьких козаків: 1489 козаки виступають провідниками війська Великого князівства Литовського у подільських степах і сприяють розгрому ординців під Копистирином на Вінниччині. Під 1573 було описано Томаківську Січ, є дані і про Хортицьку Січ та про її засновника – Дмитра Вишневецького-Байду. У продовженні хроніки Й. Бельський зупинився на повстаннях К. Косинського та С. Наливайка. Цей твір вплинув на подальші польські хроніки, які містять також чимало оригінальних даних. Їх авторами були А. Гваньїні, М. Стрийковський, П. Пясецький, В. Коховський, Р. Гейденштейн, С. Грондський, С. Старовольський, В. Рудавський, С. Твардовський, С. Темберський та інші автори XVI – XVIII ст. А. Гваньїні, зокрема, зупинився на проблемі походження козацтва, описав о. Хортицю, чимало уваги приділив антиосманській боротьбі козацтва, насамперед молдовським походам 1577–78. Він же провів цікаву паралель між козаками-запорожцями та друзями (Ліван). Багато уваги він приділив також суперникам запорожців – ординцям і туркам. М. Стрийковський навів дані про участь козаків у Лівонській війні на боці Речі Посполитої. Невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682), що був сполонізованим подільським шляхтичем, виклав історію козацтва та його війн переважно за 1648–1680, хоча торкнувся і раніших часів. Він з пієтетом ставився до козацтва, яке виступало проти Османської імперії, написав навіть цілу поему-панегірик, присвячену І. Сірку, водночас засуджував його повстання проти Речі Посполитої. Ряд історичних творів, присвячених запорозькому козацтву, було створено або ж переписано німецьким істориком на російській службі Г. Міллером. Вони стосуються переважно Нової Січі. Інший німець – Й. Міллер – написав і видав першу дисертацію про запорозьких козаків (Лейпциг, 1684); він підкреслив тюркське походження слова «козак», стисло виклав історію козацтва до 1684.

5. Археологія козацьких старожитностей

Археологія козацької доби – відносно молода галузь науки. Розкопки пам'яток цього часу довго велися спорадично. Вперше обстеження та опис запорозьких січей у Нижній Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. провів Д. І. Яворницький. Значний внесок у розвиток археології козацтва зробили також В. І. Гошкевич, М. Міллер, Ф. Б. Копилов. Цілеспрямовані стаціонарні дослідження різних об'єктів починаються в 90-х рр. XX ст. Вони реалізуються в межах діяльності постійно діючої міжвідомчої археологічної експедиції «Січі запорозькі» Науково-дослідного центру «Часи козацькі» Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ін-ту археології НАН України, Запорозького краєзнавчого музею, Центру охорони та досліджень пам'яток археології

Полтавщини та ін. Значний внесок у дослідження різних типів пам'яток цього часу зроблено співробітниками різних наукових установ Д. Я. Телегіним, І. К. Свешніковим, А. Козловським, О. М. Титовою та ін.

Археологи виділяють такі типи пам'яток українського козацтва:

1. **Січі.** Більшість січей у наш час затоплені Каховським водосховищем або ж значно зруйновані забудовами та земляними роботами. Розкопки проводилися на рештках частково вцілілих січей Нижнього Дніпра – «городку» Дмитра Вишневецького, Кам'янській, Олешківській, Томаківській, Чортотлицькій. Тут виявлені залишки укріплень, різних споруд, землянок, виробничих майстерень, матеріал військового та побутового характеру. Під час досліджень на о. Байди розкопано залишки двох споруд, оточені двома лініями оборони. Знайдена зброя та монети датують їх 2-ю чвертю – серединою 16 ст.

2. **Культурні нашарування полкових міст** (дослідження у Полтаві, Лубнах, Білій Церкві, Фастові), **сотенних центрів** (Лохвиця на Полтавщині), **сіл, міст та містечок** (Лубни, Полтава, Васильків, Вишгород, Гоголів Київської обл., Корсунь Черкаської обл.) Розкопки цих пам'яток утруднені тим, що життя тут продовжується й понині. Знайдено залишки споруд козацької доби, значний речовий матеріал. Серед знахідок переважають речі побутового характеру. Культурні нашарування козацької доби характеризують залишки господарчих споруд, побутові речі. Виявлено різні споруди, господарчі ями, горни, кахляні печі, багато побутових речей. Зафіксовано також поховання того часу. Велику кількість знахідок, серед яких переважає керамічний матеріал, знайдено під час досліджень колишнього села Монастирка у Трахтемирівському заповіднику.

3. **Замки, фортеці, городища** (Кременець, Львів, Луцьк, Умань, Любеч, Сосниця, Чернігів, Гайворон тощо). Більшість із них будувалася на місці давньоруських укріплених поселень чи міст. Археологічні розкопки проводилися лише на деяких із них (залишки Чигиринської фортеці 17 ст. – розкопки 1989–92). Краще досліджені городища – укріплення XVI – XVIII ст. (с. Хохітва, Росава та ін. Київської обл.). Вони відзначаються наявністю валів, тут знайдені речі побутового характеру.

4. **Козацькі церкви та монастирі** (Києво-Межигірський, Успенський Заорільський, Нехворощанський, Суботів; Шестерня на Дніпропетровщині). Розкопками досліджені поодинокі споруди.

5. **Зимівники.** Невеликі хутори чи фільварки, які склалися з кількох хат (рідше землянок) для проживання людей та з господарських будівель (комори, стайні, загоны для худоби). Внаслідок спорудження їх з недовговічного матеріалу до нашого часу не збереглися. Археологічно досліджених дуже мало (зимівник на о. Хортиці).

6. **Сторожові укріплення** (пости, пікети). Їх залишки зафіксовано під час досліджень курганів більш раннього часу (курган біля с. Світлогірського на Полтавщині, Запоріжжя).

7. **Залишки промислових виробництв** («майдани» – місця видобування селітри, копальні, залишки млинів та ін. – Перещепинський майдан у Дніпропетровській обл., Маячка на Полтавщині тощо).

8. **Некрополі.** Козацькі могили виявлені у складі сучасних кладовищ, значна їх частина позначена своєрідними кам'яними хрестами та плитами (Куяльницьке та Кривобалківське в Одеській обл., Острів, Пристрома Київської обл.). Серед надмогильних монументів Подніпров'я виділяють грецькі, римські та «мальтійські» типи, більш різноманітними є монументи Причорномор'я (понад сотню типів). Некрополь досліджено у м. Чигирині, невеликий цвинтар виявлено розкопками І. К. Свешнікова біля Михайлівської церкви.

9. **Місця історичних битв.** Детально обстежене місце битви під Берестечком (І. К. Свешніков). Розкопки проводилися у 1970–1992 на площі понад 2,5 га. Тут виявлені

людські та кінські кістяки, знайдено понад 5 тис. козацьких речей. Зібрано багато речей, що чудово збереглися в специфічних умовах болотяного ґрунту: велику колекцію холодної та вогнепальної зброї, серед якої рушниця, порохівниця, натруски, ладівниця, шаблі, ножі, знаряддя праці козаків-ремісників – ковалів, теслярів, кушнарів, слюсарів, римарів, шевців та кравців. В цілому ж висвітлені нові сторінки козацького побуту, їх озброєння, одягу тощо.

У 1990–1991 проводилися невеликі за обсягом розкопки на місці Пилявецької битви та замку-резиденції Б. Хмельницького.

10. Монетно-речові скарби. Найчисленнішими є приховані про всяк випадок монети, кошти казни тощо (Лубенський скарб – Полтавська обл., Києво-Печерський скарб та ін.) Склалися з монет XVI – XVIII ст., більш ранніх грошей, головним чином Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Московської держави, Австрії, Угорщини, Туреччини та ін. держав.

Деякі знахідки козацької доби (зброя – ручна пищаль, шабля, гармати, ядра, вістря стріл, сокири, ножі, побутові речі) знайдені також під час гідроархеологічних досліджень поблизу о. Хортиці на Дніпрі, на Орелі (дослідження Г. І. Шаповалова). Рештки човнів-однодеревок (дубів) виявлені на Горині у 1966–1967, на Стирі у 1972 (Волинь); запорозьку чайку з двома гарматами (бомбардами) знайдено біля о. Хортиці у 1872. Човен першої третини XVIII ст. завдовжки близько 20 м піднято з Дніпра у 1999.

При всій неповноті й деформованості джерельної бази з історії українського козацтва, вона, проте, є репрезентативною і дозволяє реконструювати головні етапи і події його історії.

Рекомендована література:

- Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776. – К., 1994.
Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – К., 1999–2008. – Т. 1–5.
Величко С. Літопис. – К., 1990–1991. – Т. 1–2.
Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
Літопис Самовидця. – К., 1971.
Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. ред.), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993.
Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42–58.
Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. –Дніпропетровськ, 1996.
Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.